

Nizami Gəncəvi - 880

Dünya şöhrətli Nizami Gəncəvi

Baba BABAYEV,
filologiya elmlər doktoru

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyev Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 880 illiyi münasibəti ilə Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin "Nizami Gəncəvi ili" elan edilməsi haqqında 5 yanvar, 2021-ci il sərəncam imzalaması klassik irsimizə, ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə hörmət-ehtram əlaməti olmaqla yanaşı, bilvasitə kəc baxışlara tutarlı cavab kimi qiymətləndirilməlidir. Sərəncamda deyilir: "...Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir. Nəhəng sənətkarın xalqımızın mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri şərqin misilsiz sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır". ("Azərbaycan" jurnalı, 2021, № 1, səh.3).

"Xəmsə"nin ilk böyük əsəri "Sirlər xəzinəsi"dir (1178). Ədəbiyyat tarixində yeni bir ədəbi məktəbin bü-növrəsi bu əsərlə qoyulmuşdu.

20 hekayətdən ibarət olan, zəngin xəzinəyə bənzər əsərdə Nizami ictimai-siyasi, əxlaqi-fəlsəfi məsələlərdən bəhs etmişdir. Hər hekayədə maraqlı, ibrətamiz fikirlər irəli sürülür. Söz sənətinə, şairə-sənətkara yüksək qiymət verilir. 37 yaşlarında olduğu zaman yazdığı bu əsərdə zamanədən şikayət, feodal dövrünün haqsızlıqları, bu eybəcərliklərə qarşı etiraz ifadə edən fikirlər şairin az müddət ərzində tanınmasına və şöhrət qazanmasına zəmin yaradır.

"Sirlər Xəzinəsi"ndə Dünya, ideal cəmiyyət, əxlaq, insan, hökmdar, ədalət, əmək məsələləri önə çəkilməmişdir. Nizami özünün kamilliyini, böyüklüyünü, potensial imkanlarını ortaya qoyaraq dövrünü, müasirlərini, sələflərini qabaqladığını sanki təsdiq edir. Əsərdəki 20 hekayətin hər birində bir problem qoyulur, hökmdardan ədalətin yerdə nizamlayıcısı missiyası daşıyan şəxsiyyət kimi, dostdan ürək sirdaşı kimi, var-dövlətin maddi təminat gətirməsi (sadəcə ona hərislik, vurğunluq insana mənəvi əsarət gətirir, insan öz ehtirasının qurbanı olur, ideal xalqı, sabahı düşünmək borcu itir, vampirləşir, şeytanlaşır vəs.) kimi danışılır. He-

kayətlərdə azadlığın, ədalətin, bərabərliyin ən gözəl nemət olduğunu bütün varlığı ilə duyan şairin açıq-örtülü üsyankar fəryadları da görünür. Bu hekayətlərdə şəxsi kədər də var, məlal da, ictimai-siyasi etiraz da, sənətkar faciəsi də. Nizamının bu əsərlərində sosial problematika-şikayət motivləri güclü və zəngindir. Nizami Gəncəvinin hekayətlərdəki şikayəti, gileyi ağılı, təfəkkürün, dərk etmək-anlamaq istedadının gileyidir. Ağıl, idrak dünyanın açılmayan düyünlü işlərini açmaqda Nizamının yol göstəricisi olur. Şairə görə, idrak, ağıl qidasını elmdən almaldır.

Elm Nizamının poeziyasına xidmət edirdi. O həm elm, həm də poeziyada fenomen, dünya miqyaslı sənətkar olmuşdur. Zamanının bir sıra ictimai, sosial və fəlsəfi məsələlərini yüksək bədii formada əsərlərinin mərkəzinə gətirən Nizami Gəncəvi yaradıcılığı təkcə Yaxın Şərqdə deyil, Avropa, Asiya, Rusiya xalqları bədii idrakının zirvəsi olmuşdur. Dahi şairin ölümündən (1209) sonra "Sirlər Xəzinəsi" haqqında ilk qısa məlumata Hindistan təzkiyəçisi Məhəmməd Ovfının "Lübab-ül-əlbab"ında (M.Rafili. Nizami(Jizng i tvorčestvo, Baku,1939) əsərin adı çəkilir. M.Ravəndinin "Rahət-üs-südüv və ayət-üs-sürür" əsərində isə poemadan bir neçə beyt verilmişdir.

Nizamının "Sirlər xəzinəsi" monoqrafiyasının (Xəlil Hüseynov. Bakı, "Elm", 1983) müəllifi X.Hüseynov əsərində göstərir ki, "Sirlər xəzinəsi" haqqında ilk müfəssəl məlumata XIII əsr tarixçisi İbn-Bibinin 679-cu ildə (1280) tamamladığı "Kiçik Asiya səlcuqlarının tarixi" adlı türkçə yazdığı əsərində təsadüf edilir.

Nizami Gəncəvi "Sirlər xəzinəsi"ndən başlayaraq son qüdrətli poeması "İsgəndərnamə"yə qədər bütün yaradıcılığı istiqamətində yüksələn xətt üzrə kasıbların "özünü sultan bilən gözü tox yoxsulların", "südə təş-nə olan körpələrin möhtaclığına", "dərddli qocaların ümitsizliyinə", qulağı burulmuş yetimlərin göz yaşlarının halına qalmış, zülm və istibdad, ədalətsizlik və haqsızlıq üzərində qurulan cəmiyyətə qarşı söz savaşına çıxmışdır.

"Şamın işığı ilə şadlanan pərvanə Şama yaxın durarsa yanar" - deyəndə müasirlərinə (saray şairləri - B.B) saraylardan kənar durmağı məsləhət bilir, xarici dəbdəbə və pariltının aldadıcı olduğunu, bu atəşdən yalnız kənar qalanların az-çox nicat tapa-çağını bildirir. "Sirlər xəzinəsi"ndəki hekayətlərdə dul qarı və əyninə ağ kəfən geyib şahın hüzuruna gələn doğruçu, halal qoca qorxmadan, ölümün gözüne dik baxaraq ictimai eyibləri, cəmiyyətdəki çirkinlik və qox verməni, əyan və əşrəflərin, hökmdar və onun əlaltılarının (qulbəçələrinin) təzyiqini, darğaların, hakimlərin azgınlıqlarını və rüşvətxorluqlarını kəskin, satirik bir qələmlə ifşa edir.

Bu ilk əsərdən xəbər tutan Azərbaycan ata bəylərindən Məhəmməd Cahan Pəhlivan (cənub bölgəsində hakimiyətdə olan) Nizamidən yeni bir əsər yazmasını xahiş edir. Mütəfəkkir şair tamamlamaqda olduğu "Xosrov və Şirin" (1180) poemasını Cahan Pəhlivana hədiyyə olaraq göndərir.

Əsər Yaxın Şərqdə ilk romantiki mənzum poemadır. "Xosrov və Şirin" in sədası sürətlə saraylara yayıldı. Poema saraya təqdim edildikdən sonra Cahan Pəhlivan ölmüş, qardaşının yerinə yeni keçmiş Qızıl Arslan 1186-cı ildə Nizami ilə görüşmək üçün Gəncəyə gəlir. Gəncənin yaxınlığında Qızıl Arslan Nizami Gəncəvi ilə görüşür. Görkəmli şair bu görüşü təfəssil ilə təsvir edərək sonralar "Xosrov və Şirin" əsərinə əlavə etmişdir. Bundan sonra dahi şairin yazdığı "Leyli və Məcnun" poemasının girişində Nizami "Divanını təkmilləşdirdiyi, lirik şeir və qəzəllərini sahmana saldığı məlum olur".

Nizami Gəncəvi "Leyli və Məcnun" (1188) poemasını Şirvanşah Axsitanın (1164-1196) xahişi ilə yazmış-

dır. Axsitan qasidlə göndərdiyi məktubda poemanın türk dilində yazılmasına göstəriş verir. Təklif şairi çıxılmaz vəziyyətdə qoyur. Doğma ana dilinə biganəlik olunduğundan özünü təhqir olunmuş hesab edən şair əsəri yazmaqda tərəddüd etsə də oğlu Məhəmməd atasından Şahın sözünü yerə salmamağı xahiş edir. İstəklilə oğlunun xahişi ilə şair az bir zamanda dillər əzbəri olan "Leyli və Məcnun" məhəbbət dastanını bitirir.

Lirik şeirlərində, orijinal məcazları, qəlbi ovsunlayıb bihal edən sözlər, qəzəllərindəki yüksək sənətkarlıq nəinki ümumini, hətta saray əyanlarının diqqətini cəlb etmiş, saraylara dəvət alsada bu "imtiyaz"lardan imtina etmişdir. "...geniş dühası saraylar çərçivəsinə sığmayan şair, yaradıcılığını saray tələbləri ilə məhdudlaşdırmaq istəmədiyindən heç bir hökmdarın himayəsinə sığınmamışdır". (Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, Gənclik, 1998, səh.121) Şair bilməmiş deyildi ki, saray şairinin günü heç də tərifə layiq vəfiravan keçmir.

XII əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl dövründə yaşayan Şeyx Nizamının ilk əsərləri lirik şeirlərlə yanaşı qəsidə və qəzəllər olmuşdur. Xaqani dərindən mənəvi qəsidələri ilə şöhrətlənmişdirsə də, Nizami dövrün dəbdə olan poeziya janrı qəsidəyə əsl hə-

yat, gerçək, utopiyadan uzaq məzmun vermiş, onun mövzusunun, mahiyyətini bütünlüklə dəyişmişdir. Hakimlərə, sərvət sahiblərinə ədalətli olmağı məsləhət bilir, fəlsəfi, sosial didaktik görüşləri ilə əlaqədar düşüncələrini ifadə edir. Gəsidədən söz düşmüşkən, bir rəvayətdə var ki, XII əsrdə, 60-cı illərin sonunda Nizami Gəncəvi Dərbənd hakimi Dara Müzəffərəddin ibn Muhəmməd ibn Xəlifə ona ithaf etdiyi qəsidəni göndərərəkən, hakim əvəzində şairə özünə tabe edə bilmədiyini, ailəsi ilə birlikdə əsir aldığı gənc, gözəl qıpçaq qızı Afağı (Appağ) töhfə göndərmişdir. Hakim Dara gözəl qıpçaq qızını niyə saraydan uzaqlaşdırır?

Sual müxtəlif aspektdən cavablandırıla bilər. Lakin bir ehtimal belədir ki, Dara qıza yaxın düşə bilmir, qız ölümündən belə qorxmadan namusunu hər vəchlə qoruyur.

Tıncıxıb tənqə gələn Dara qızı Nizamiyə hədiyyə göndərməklə bir tərəfdən onu sarayın xürrəm yaşayışından məhrum edir. Digər tərəfdən Afağı ona nəsihət verən şairə zaval göndərmək fikri ilə "hədiyyə" edir. Nizami isə Afağı ilk görüşdən bəyənmiş, onu kəni kimi deyil, evlənərək həyat yoldaşı kimi qəbul etmişdir. 1174-cü ildə Afağ şairə bir oğul bəxş edir. Lakin Afağın vaxtsiz ölümü şairə ciddi, mənəvi təsir edir. "Xosrov və Şirin" poemasında gözəl qıpçaq qızının obrazı özünə məxsus gözəlliyi ilə canlandırılmışdır. "İsgəndərnamə" əsərində də Afağ xatırlanmışdır.

Mütəfəkkir şair "Xəmsə"ni yaradana qədər lirik şeirləri ilə tanınırdı. Bu yaradıcılıq illərində "Divan" yaratmağa müəssər olsa da 20 min beytdən ibarət olan "Divan"ı yoxa çıxmışdır.

"Divan"ın olduğu barədə Nizami Gəncəvi "Leyli və Məcnun" əsərində (1188) müəyyən məlu-

matlar vermişdir. Digər mənbələrdə, əsasən orta əsr təzkiyəçilərinin yazdığına görə Nizami "Divan"ı iyirmi min beytdən artıq imiş.

Bu ədəbi irsdən çox az bir hissə zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Şairin lirik şeirləri dupduru, buz kimi bulaq sularının sırıltısına bənzəyir. Onun lirikası təsirinə, insanı xoş düşüncələrə dalmasına, yarı məhəbbətinin üzərinə dərman səpib oxşay deməsinə, hicranın bal kimi şirin olmasına xidmət edir. Sevən könlün başına gələn bəlaları lirik qəhrəman həsrətli, hicranlı qəlb məlhəmi, ölərəmsə də səndən keçməyən deyir:

"Sənsiz" qəzəlinde məlal, hicran, sənətsizliyin "həyəcanlı, düşündürücü əhval-ruhiyyəsi, hiss həyəcanı emosional bir dildə, səmimi, qəlb oxşar, sevən könlü ürək-dirək verən şəkildə mənəlandırılmışdır:

....Ayrılığın zəhrini daddım,
acıda olsa, vüsal